

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך טז, תשכ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

והנה פתיחות

שלוחו של אדם, לשונו, לא רק לגלות את מצפונו לבו נשלח, אלא אף לההנות את מי שנשתלח אליו; אם את עיניו אם את אוזניו. לשון נופל על לשון — אם אין מפריזים בשימוש — מוסיף חן לדיבור ולוקח לב שומעו. וכשימושו במקרא כן אף שימושו בכל הספרות כולה.

ורב סעדיה גאון בפירושו ל"ספר יצירה" (המקור הערבי, עמ' 23), בפירוש ספר וספור, מביא דוגמאות ללשון נופל על לשון מהמקרא (כגון פחד ופחת ופח, ירמיה מח, מג), מלשון חכמים (כגון "בשלשה דברים אדם ניכר בכיסו בכוסו ובכעסו", עירובין סה ע"ב) ומהפיוט (כגון ר' אלעזר הקליר¹: "לסוככי למוסכי להסיכי בנסיכת קדוש"²), וממשיך:

»ואנחנו כותבים תמיד באיגרותינו³

שבחי שלום וחבשי ברכות וחשבי תבונות

או: מבטחי שלום ומבהטי ברכות ומטחוי חכמות

או: הצני שלום וחצני ברכות וצני רצון

1. בלשון המקור: תם פי אקואל אלשערא קאל אלעזר.
2. בקרובה לשחרית יום ב של סוכות בחלק המתחיל "אלים כשהשעין אבי". ולפנינו הנוסח: לסוככי למסכי לנסכי בנסכי בנסיכת קדוש.

3. בלשון המקור: ונחן דאימא נכתב פי רסאילנא.

או הדומה לכך מן הלשונות המשתווים" ⁴.

עד כאן דברי רב סעדיה.

ופירוש הפתיחות הוא :

שורה 1 — שבחי, לשון ריבוי ועתרת. — וחבשי אפשר לפרשו כפשוטו, שהברכות תהיינה חבושות, דבוקות, עליך. אלא שממקום אחר מתברר פירוש אחר: באיגרת שנכתבה מקהל קירואן לרב שמריה ב"ר אלחנן "הרב הראש" במצרים ⁵ פותח הכותב: "כתר שלום וחבש ברכה, לעטוי פאר חכמה ונזר מלוכה". חבש נרדף כאן לכתר, ועל כורחך אתה מפרש אף בדברי רס"ג: כתר, כתרי ברכות, על דרך "וברכות לראש צדיק" (משלי י, ו). ומקורה של הוראה זו "חבש = כתר" הוא ביחזקאל כד, יז: פארך חבוש עליך. וכדרך הפייטנים, שתיבה שסמוכה לחברתה, או שנמצאת באותו פסוק, מקבלת את הוראת חברתה, ואף כאן: חבש = פאר. ונראה לי קרוב לאמת, שכותב האיגרת לרב שמריה השתמש בלשון רב סעדיה. — וחשבי, אפשר לפרשו על פי "וחשב אפודתו" (שמות כח, ח). וקרוב יותר לפרשו על פי "חשבון" שבקהלת, שעניינו מחשבה עליונה (עיין אבן ג'נאח בשרשים, שרש חשב).

שורה זאת הביאה ר' יוסף קמחי בהקדמתו ל"ספר

---

4. במקור: או מא שאכל זלך מן אללפט אלמתשאבה.

5. אוסף ריינר בווינא, עיין "רשימת תצלומי כתבי היד העבריים במכון" [לכתבי היד העבריים], ירושלים תשיז עמ' 14 סי' 108: "שיר לכבוד שמריה... מקירואן" (הצילום במכון לתצלומי כתבי יד שעל יד הספרייה הלאומית).

הגלוי", עמ' 3, שורות 15—16, אלא שנשתבשה שם וז"ל:
 שכחי שלומות וחשכי ברכות וחשכי מכאובות. ויש לתקנה.
 ולשון נופל על לשון זה מצאנו אף בפיוט (לרס"ג-?). שפרסם
 זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, עמ' קפט:
 "מיהמהנו והתאפקנו פלטינו מארץ מרתים⁶ / לחבש
 שבח חשב חשבונינו בבגדות ישע וצבע רקמתים".

שורה 2: ומבהטי, כן הנוסח בכ"י המקור ואין צורך
 לתקן: "ומבטי", כמות שמעיד לשון נופל על לשון בשינוי
 אות אחת. וכבר מצאנו לרב סעדיה גאון ב"ספר הגלוי"
 שלו, שהשתמש בלשון זה ומפרשו. "השריד והפליט מספר
 האגרון לרב סעדיה", מהדורת הרכבי, עמ' קפט: "צרפת
 תתבהט מן קול' רצפת בהט ושש פגעלתה רציפא אד כאן
 רכאמא". ובתרגומו של הרכבי עמ' קפט: "גזרתי את המלה
 תתבהט מאמרו על רצפת בהט ושש (אסתר א, ו), ועשיתי
 אותו רצוף (כלומר בהוראת "ריצוף") מפני שהיא אבן שיש.
 ולפי זה אף כאן פירושו: וריצוף ברכות. וכן בפיוטו של
 רס"ג "ברכי נפשי" (זולאי, האסכולה הפייטנית של רס"ג,
 עמ' קלד): "לבהט בהט את תבנית האולם" וכו'. — ומטחוי,
 רס"ג בתרגומו לבראשית כא, טז: "גלזה" = מרחק מרוצת
 החץ, והכוונה כאן לחכמות מרובות, אבל עיין לקמן בסמוך.
 בקטע כ"י קמברידג' של פירוש ספר יצירה לרס"ג

6 = כל העולם כולו. וכן בסידור רס"ג, עמ' קסח, 125, ושם

עמ' תיט, 12.

7. סימנו: T-S. Ar. 14/5.

הנוסח שונה בשתי השורות. וז"ל: "שבחי שלום וחבשי צדקות וחשבי תבונות, מבטחי שלום ומחטבי ברכות ... בי חכמות". ואולי צריך להשלים בסוף ["ומטר] בי חכמות". וכבר מצאנו לרב נסים גאון, שנשאל על לשון "טרב" שבדברי גאונים ופירשו כמו "טרף". ואף כאן לשון ריבוי וגידול הוא. עיין בספרי "רב נסים גאון", עמ' 323—326. ואשר ללשון "ומחטבי ברכות" הוא על פי "חטבות" שבמשלי ז, טז; שתרגמו רס"ג שם: "ואראיכא". ואמר ר' יוסף בן נחמיאש בפירושו למשלי, שם: "רב סעדיה ז"ל פי' מרבדים שהם הנקראים בלשון רז"ל כילות, וזה טעם חטובות אטון מצרים, שהם תלויות גבוהות וחטובות במיתרי מצרים החזקים ויהיה חטובות מענין וה' האמירך היום ות"א חטבך יומא דין (דברים כו, יח). והאמיר באילן הענף העליון, וכן אטון מצרים מענין מיתריהם שת"א אטוניהון (שמות לה, יח). ומשפט הפסוק: חטיבות באטון מצרים" (וכל הפירוש אינו של רס"ג, אלא של בן נחמיאש). ולשון "חטיבה" שבחז"ל: אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם (ברכות ו ע"א וש"נ; ועיין ספר השרשים לר"י אבן ג'נאח, שורש חטב).

הנני מעיר דרך אגב על בן-יהודה עמ' 1506 וזו, שקבע הוראה חדשה לשורש ב.חטב: לשון דרש והלל ושבת, והשווה לערבית ח'טב = דרש. והכול מוטעה. כל המובאות שהביא שם פירושם אחד: על פי לשון "חטיבה" של חז"ל, כלומר להגדיל ולהאמיר ולהאדיר (עיין היטב במובאות!). וכן למשל עוד בפיוטו של רס"ג, זולאי, האסכולה הפייטנית של רס"ג, עמ' צה: "שבת זה היום ע[שה] יום

טוב להאמירנו ויסגילנו ויחטוב" 8.

ויש עוד הוראה לחטב, ואף זו לא נרשמה במילונות:

חטב = גזר = יצר :

סידור רב סעדיה גאון, עמוד רצה, שו' 7 :

„זכרו ראשונות אשר גמלכם רב טוב

ונוראות אשר לא נבראו לכם יחטוב“.

ועוד שם עמ' שכז 17 : פני פאתי מחוטבת] = ההיכל,

ביהמ"ק].

וכיוצא בו שם, עמוד תכד, שו' 11 :

„כנעתר לנוכח שואבת (יצחק ורבקה)

והנה תאומים מחוטבת“.

שורה 3 : הצני (ואין לתקן : „נצחי“), ופירושו = חצן

(יחזקאל כג, כד, ופירש רד"ק שם ובשרשים, שורש הצן,

בשם אביו : זרוע⁹). ועיין ב„אגרון“ לדוד אלפאסי ח"א עמ'

451 (אף הוא אומר : הצן = חצן, היינו זרוע, והוא כח, עיין

שם). — וחצני, על פי „חצני נערת“ (נחמיה ה, יג) ותרגום

רס"ג לישעיה מט, ב : בחצן = חצן הערבי (= חיק) : ומן

חצן = זרוע = יד, נוצר אף פועל : יחצון. רב סעדיה בסדר

העבודה שלו, סדור רס"ג, עמ' רפח :

„ברצון מלך יבוא חדרים

---

8 ועיין ב„ערוגת הבשם“ ח"א, עמ' 53, וכחי החטובה

ובפירושו ; וערוך ערך אמר.

9 אף ר"י אבן ג'נאח בשרשים שרש חצן מפרש חצן = זרוע

(„ידוע“ בתרגום העברי טעות סופרים היא).

והכף והמחתה יחצון¹⁰.

כלומר מחזיק בידו. עיין יומא ראש פ"ה: „אבל לא בזרוע, שאינה דרך כבוד“ (ירושלמי, שם). — וצני רצון, תהלים ה, יג: כצנה רצון תעטרנו¹⁰.

כיוצא בלשונות שהזכיר רס"ג בפירושו מצאנו לו אף בראש איגרת אחת, שנתפרסם ב„סעדינה“ של שכטר עמ' 58, ובנוסח מתוקן יותר על ידי מאן Texts and Studies, ח"א עמ' 73/4 (ואני מעתיק על פי כתב-היד): אפני שלום וצפני ברכות וספני תבונות. ספני = צפני¹¹.

הפתיחות לאיגרות גאונים העבריות הרבה חן בהן, ולא באתי להעיר כאן אלא על אחדות מהן, שעשויות במתכונת הנזכרת, היינו: מליצות רודפות בחילופי אות אחת של התיבה הקודמת.

כגון באיגרתו של רב צמח צדק גאון מחסייה לרב אלחנן ב"ר שמריה ממצרים (שפירא, ב„גנזי קדם“ ספר שלישי עמ' 9 וכתיקונו של מאן, HUCA כרך ג — עמ' 309):

---

10. ומליצתו של רס"ג בפיוט (האסכולה הפייטנית וכו', עמ' קנז):

בהרו, רהבו הברו מנגהת ענן בסוכות וצללים.

11. ובסידור רס"ג עמ' רה 292/3: מלכים [= ישראל] פרשתה

להם [= דברת אליהם, וכתרגום רס"ג לאיוב, כו, ט. הנוסח פרשתי

שבהערות הוא פירושי!] תורת המנחה וכו' ובגד וחרש ונחשת

בספניך [= בתורתך הצפונה, ועיין ספר רס"ג, ירושלים תש"ג, עמ'

תרפא: חידונים].

ונחלי חכמות חוחלי זימיון (= מזימות, מחשבות).
ובכתב יד אדלר (בסמינר בניו יורק) מספר 4100 דף 5 ע"א:
הגשת שלום, והרגשת ישע והשגת ששון
והרקת ברכות והדקת כבוד וברקת יקר, ושרקת ישע
חן, והשקת חסד.

וכן בכ"י קמברידג' 2/140 T-S G

שלום להסביב, וברכות רבות להעביב (מלשון עב =
גשם) וישועות להגביב, כמנין רביב, וחכמות להנביב, חכמות
חביב ותבונות להזביב (לשון דיבור) כמעין דביב, ושכל
מלביב, כקילוח ביב ואור ונוגה כשביב, וכל ההצלחות וכו'.
ובספרייה הנ"ל 17/21 J 13 T-S

... אגור, וישע שגור, וטוב דגור, ועתק בגור, ואמץ

חגור, כארי וכגור, ומשגב סגור, בצל שדי לגור וכו'.

ועוד שם T-S N.S. 312/76

קיום שלום, ותיום ברכות, וסיום טובות, ואיום חן וכו'.

ועילוי שם, ומילוי משאל וכו'.

וכעין זה באיגרת שנדפסה ב"גנוזי ירושלים" של רש"א

וורטהיימר ח"ב, עמ' 17 = JQR XIX, עמ' 107 : שלום ממרומים

וחן וחסד ורחמים, וברכות מסוימים וטובות מקוימים ושנים

נעימים ליקירנו וחשובנו ... אפרים החבר וכו'.

ולבסוף עוד טופסי איגרות: שוואב, REJ כרך שבעים,

עמ' 46. האיגרת מתחילה בפרוזה חרוזה על פי סדר א"ב¹²,

ולאחר מכן:

---

12. ולפי זה צריך לומר שם בשורה 3 (של כתב היד) : פדות

וישע (בם) צמיתות במ יתענגו.

שפיתת שלומות, ושביתת מחלות, וצביתת ברכות,
וצמיתת מערכות וכו'. ושם עמ' 70 :

שלומות להשפיעה, וברכות להנביעה, וטובות
ל(ה)שביעה, ונחמות להגיעה, ואויבים להטביעה, וקמים
להניעה וכו' ¹³.

ואמר רב יעקב ב"ר נסים מקירואן («תרביץ» שנה
לא, עמ' 211): שלומות שרוגות (ע"פ איכה א, יד), וברכות
ארוגות, [ומ]טות שרוגות ומתנות חרוגות, וכו'.

«חרוגות» ברור בכתב היד, וקשה ליישבו כפשוטו (ע"פ
«ויחרגו», תתלים יח, מו ?). ואולי ע"פ «חרגא דיומא» (גדרים
ח ע"ב) שהוא לטוב(ה). וראיתי להעיר כאן על מה שמובא
ב«ליקוטים מן ספר המליצה» לר' שלמה בן ר' שמואל
מגורגאנג, מהדורת באכר, עמ' 57 סי' 434, ועמ' 58 סי' 470 :
חורגין את המאכלת ... ל', שפירשו המחבר מלשון חידוד
ושחיוה (ועיין שם בחלק הגרמני עמ' 90) — וחוששני

---

13. ויש לצייר אף לדברי סיום של איגרת לחכם משנת אלף רסד
לשטרות (953), לקוטים בסוף «אגרת רב שרירא גאון», מהדורת לוין
עמ' CXXV: וצור מעזו יגביה מזלך וירצה פעלך, ויסכית פלולך, ויאזין
מזולך, ועל כל יעלך, ותגזר אמר ויקם לך, וכו'. — לא עסקתי כאן
בשימוש לשון נע"ל כיוצא באלה בשירה ובפיוט שהוא שעשועיהם
יום יום. והנני מביא כאן בית אחד משום תיקונו: רב יהודה אבן
גיאת בשיר לחתונה, שירמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית
בירושלים, ספר שישי, עמ' שלא: ישרי לב תעמיד, בתם וצרים (כן
כה"י) תשמיד, ופרוצים תצמיד והיו לאחדים.

מטעות. נראה שאין כאן אלא כתיב שונה, והמובאה היא מבבלי שבת יב ע"א (תוספתא שם פי"ז [פט"ז]): אין הורגין את המאכולת בשבת; וה — ח מוחלפות הרבה אף ב"ספר המליצה". וכן מורה הקיצור: ל' = תלמוד, שלקוח הוא מן התלמוד. (עיין בחלק הגרמני, שם עמ' 34).

ברוך קרוא

מבוא ל"מילון הארמית שבעברית"

בכל לשון יש מלבד המלים, ששורשיהן זרים ואילו צורתן הדקדוקית סוגלה ללשון, גם מלים ובייחוד צירופים מלשונות אחרות, הנכתבים ואף נהגים כזרים, בלי הגמישות של נטייה, כגון מלים וצירופים מלאטינית ומיוונית בלשונות אירופה. עמדה דומה תופסים בעברית המלים והצירופים מארמית, הנכתבים כצורתם הארמית ללא גמישות של נטייה. אלא שחלק המלים והצירופים הארמיים בעברית גדול מאוד, ואף משקלם הסגולי התרבותי גדול ביותר, כי לקוחים הם ממקורות הדת והתרבות הישראליות, והם לפעמים יותר אינטימיים ממלים עבריות. למלים וצירופים אלה אין עד היום מילון מיוחד כולל ומספיק, שיגשר בין מקורותיהם לבין לשוננו.

עד סוף המאה התשע-עשרה היו מצויים לגבי הספרות העברית לדורותיה מילונים רק לספרים מסוימים, ולא ללשון העברית דווקא. היו מילונים למקרא או לתלמוד, והם כללו